

Sultan

Ali BİRİNCİ

Abdülhamid'in

Hâtırâ Defteri

meselesi

Hâtırât türünden eserler bilhassa yakın tarihin en dikkate

değer ve aynı zamanda en çok hassasiyet gerektiren mehzarlarını teşkil ederler. Bu türün

verdiği bilgiler çok kıymetli ve aynı derecede tehlikeli olabilir. Bu türün ürünlerinde doğrudan doğruya bütün zaafı, kaptisleri ve duygularıyla beşerî olanla karşılaşılır. Bu itibarla da yarı karanlık, kaygan ve tehlikeli bir zeminde bilgi arayışı bahis mevzuudur.¹

Hâtırât okuyucuları ve araştırmacılarının ilk işi bu türden eser sahiplerini tanımak olmalıdır. Çünkü bu gibi metinlerin gereği gibi anlaşılabilmesi ve araştırmaların malzemesi olarak doğru ve isabetli bir şekilde kullanılabilmesi için bu ilk şarttır. Esasen menşei ve mahreci gereği gibi tanınmayan bir bilginin tam ve doğru bir şekilde tartılması ve değerlendirilmesi mümkün değildir. Eserden önce müessir asgarî bir derecede irdelenmeli ve tartılıp tanınmalıdır.

Aynı muhteva veya hattâ bir cümle mahrecine göre farklı kıymeti haizdir. Bir hâtırâtın nasıl bir kaleminden çıktığı suali gündemin ilk maddesini teşkil etmektedir. Metin yaşamış, müşahede etmiş veya duymuş olanın kaleminden çıkmış olabilir. Metin aynı olsa bile her üç duruma göre ayrı derecede değerlendirilir ve araştırmanın muhtevasına farklı değerinde katkıda bulunur veya bulunmalıdır. Aksi takdirde katkısının değerini doğru bir şekilde ölçmek mümkün değildir.

Bu husus birkaç örnekle daha açık bir şekilde izah edilebilir. Mese-lâ Sultan Mehmet Reşat'a Balkan Harbi hakkında takdim ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya (1839-1919) atfedilen *Atabe-i Bülend-mertebe-i*

¹ *Sultan Abdülhamid'in Hâtırâ Defteri* hakkındaki bu yazımız dostum ve meslektaşım Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya ile yaptığımız bir sohbetten doğdu. İlk ipucunu, yani İbnülemin'in hâtırât hakkındaki satırlarını kitapta işaret etti. Daha sonra da meseleyi tartıştık ve olgunlaştırdık. Bu bakımdan yazımızdaki katkısı büyük bir zevkle anıyor ve derin teşekkürlerimi sunuyorum.

Hazret-i Hilafet-penabî'ye Bir Arıza (İstanbul, 1328, 24 s.) bir asker-in değil; bir sivilin, Şeyhülislam Cemaleddin Efendizâde Ahmet Muhtar Kevâkibi'nin (1878-1943) kaleminden çıkmıştır ve bu gerçek ışığında muhtevasının değerlendirilmesi gerekir.² Elif imzasıyla yine Balkan Harbi hakkında iki kısımlık çok mühim bir tenkit metni basılmıştır. Harbi takiben yazılan bu metnin ilk kısmı *Balkan Harbinde Neden Münhezim Olduk* (İstanbul, 1329, 96 s.), ikinci kısmı ise *Balkan Harbinde Askerî Mağlubiyetlerimizin Esbâbı* (İstanbul, 1329, 95 s.) adını taşımaktadır ve Kütüphane-i İslâm ve Askerî Neşriyatı arasında Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığırâçan (1879-1963) tarafından basılmıştır. Osmanlı Devletinin en büyük kaybı olan Rumeli'nin kaderini tayin eden Balkan Harbi'nin en dikkate değer ve erken tenkidi olan bu kitabın tam ve lâyıkıyla değerlendirilebilmesi ancak mahrecinin tanınmasıyla mümkündür. Metnin, Erkân-ı Harbiye Mektebi'nin 1905 (11 Ocak) mezunları birincisi Ali İhsan Sabis Paşa (1882-1957) kaleminden çıktığının tespitinden sonra daha açık bir mânâ ve ehemmiyet kazanacağı gerçeği her türlü izahtan vârestedir.³

Metin yazarının tespiti ve tanınması meselesinde asıl felâket ise eser için müellif olarak yanlış bir ismin bulunması ve araştırmacının bu yanlış isim çerçevesinde metni irdelemesi ve değerlendirmesidir. Bu gibi durumlarda zaman zaman ortaya gerçekten ilmî felaketler çıkabilmektedir. Bunun en çok bilinen bir örneğini *Turan* kitabı hakkında yazılanlar teşkil etmektedir. Önce bir Türk Yahudisi Moiz Kohen Tekinalp'a atfedilen kitap Turancılığın bir Yahudi icadı olduğu yolundaki büyük yorumların me hazını teşkil etmiş; daha sonra yazarının Türk Ocağı mensubu bir Türk, Ahmet Ferit Tek (1877-1971)⁴ olduğu ortaya çıkınca yorumlar mesnetsiz kalmıştır.⁵ Bu hâdise bir kere teliften önce müellifi doğru tespit etmenin ve asgarî derecede tanınmanın gereğini ortaya koymuştur.

2 Bu yanlış *Ahmet Muhtar Paşa* isimli kitabın (Dr. Rifat Uçarol, İstanbul, 1989, s. 443) ikinci baskısında da sürdürülmektedir. Paşa'nın *Takvîmü's-sinin*'i (haz. Yücel Dağlı-Hamit Pehlivanlı, Ankara, 1993, s.xviii) yeniden basılırken, ikazımız üzerine bu yanlış tashih edilmiştir.

3 Ali İhsan Paşa bu eserin kendisine ait olduğunu açıkça ifade etmektedir: *Harp Hatıralarım*, İstanbul, 1943, c. I, s. 19; İbrahim Hilmi Çığırâçan için: *Bir Yayıncının Portresi: Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığırâçan*, İstanbul, 2003, 324+(28) s.

4 A. Ferit Tek için bkz. Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, İstanbul, 2001, s. 196-198.

5 *Turan* kitabının bu macerası için: Ali Birinci "Müstear çıkmazında bir kitap: *Turan*", *Tarih Yolunda*, İstanbul, 2001, s. 240-245.

Türk tarihçiliğinde müellifi en çok tartışılan bir kitap da bir hâtıratır ve diğer taraftan Osmanlı tarihinin yine en çok tartışılan bir pâdişahına, Sultan II. Abdülhamit Han'a atfedilmektedir. Kitabın *Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri* (Pınar Yayınları, İstanbul 2002, 240 s.) serlevhasıyla hâlâ basılıp satılması ve okunması da hakkındaki tartışmaları canlı tutmaktadır. Kitabı baskıya hazırlayan İsmet Bozdağ (Bursa, 1916) ısrarla kitabın Sultan Abdülhamit Han'ın kaleminden çıktığını ifade etmektedir.⁶

1. Hâtıra metninin ilk defa ortaya çıkışı:

“Hâtırat-ı Abdülhamit Hân-ı Sâni” serlevhalı metin ilk defa 6 Ocak 1919 tarihinden itibaren çıkmaya başlayan haftalık *Utarit* mecmuasında tefrika olarak basılmaya başlandı.⁷ Tefrika, mecmuada şu şekilde takdim olunmuştu:⁸

Cennetmekân Sultan Abdülhamit Hân-ı Sâni'nin Beylerbeyi sarayı hümayununda mutekif buldukları zaman ara-sıra hâtırat kaydettikleri ağızdan ağıza dolaşır ve bâzı mukarriblerinin mânâlı tavır ve îmaları bu rivayeti takviye ederdi. Hâtıratın vefatından beş sene sonra ve Almanya'nın Leipzig şehrinde tab olunmasını merhum hayatında vasiyet etmiş, vefatını müteakip Almanya'da gösterdiği mahalle isâl edilmiş olan o kitabın bâzı sahaif ve mebahisi elimize geçti. Bu gibi âsârın tarihe ne derecelerde hizmet ettiği mâlumdur. Elimizdeki vesaiki münasip düştükçe mecmuamızla neşredeceğiz. Ermeni meselesi bu sırada ceraid-i yevmiyeye gaye-i mekal olduğundan buna ait iki sahifeyi aynen mecmuamıza dercediyoruz.

Bu takdimden sonra mecmuanın tarihsiz ikinci sayısının arka kapakındaki bir “ihtar” dikkati çekmektedir:⁹

Bâzı yerlerde müvezzilerin (*Utarit*'te Sultan Abdülhamid'in hâtıratı vardır) diyerek mecmuamızı on, hatta on beş kuruşa sattıklarını istihbar eyledik. Halbuki mecmuamız her yerde yedi buçuk kuruş olduğundan bu gibi münasebetsiz müvezzilerin sözlerine ehemmiyet vermemelerini ve hâtta mümkünse kim olduklarını idarehânemize bildirmelerini muhterem kâri ve kâriyelerimizden rica ederiz.

6 İsmet Bozdağ'ın hayatı için: İhsan Işık, *Yazarlar Sözlüğü*, 1998, s. 141-142.

7 *Utarit* hakkında kısa bir yazı için: Yunus Ayata, “*Utarid* dergisi üzerine bir inceleme”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sy. 2 (1996), s. 113-120.

8 “Hâtırat-ı Abdülhamid-i Sâni”, *Utarit*, sayı. 1 (6 Kânûn-ı Sâni 1335), s. 7.

9 “İhtar”, *Utarit*, sy. 2 (Kânûn-ı Sâni 1335), arka kapak yazısı.

Bu ihtardan sonra “gelecek nüshamızda: Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni tarafından Beylerbeyi saray-ı hümayununda bizzat yazılmış hâtırât” ilâmı dikkati çekmektedir. Bu tefrika, ikinci sayı hariç, mecmuanın 1-17. sayılarında iki veya üç sayfalık kısımlar hâlinde devam etmiştir. Tefrika içinde bir sayfa, bir sütundan ibaret olanları da bulunmaktadır. 19. sayının arka kapağında “gelecek nüshada: Hâtırât-ı Abdülhamit Hân-ı Sâni” ilâmı çıkmış ise de böyle bir tefrika basılmamış ve mecmua da 19 Haziran 1919 tarihli yirminci sayısıyla neşriyatına hâtime çekmiştir.¹⁰

2. Tefrikanın kitap hâlinde basılması

6 Ocak-8 Mayıs 1919 devresinde *Utarit*'te tefrika edilen metin üç sene sonra 1922'de *Hâtırât-ı Abdülhamit Hân-ı Sâni* (İstanbul, 1338-1340, 72 s, Cihan Kitaphanesi) serlevhasıyla kitap halinde basıldı. Başında Vedat Örfi'nin “Birkaç Söz” serlevhalı yazısı (s. 2-8) ve sonuna da (s. 53-72) Tarihçi Ahmet Reşit'in idadiler için yazdığı ders kitabından (*Haritalı ve Resimli Mükemmel Tarih-i Osmanî*, İstanbul, 1327, II. Kısım, s. 543-572) yapılan iktibaslar eklenmişti. Son sayfadaki imza “Sadr-ı esbak Halil Rifat Paşa hafidi Vedat Örfi”dir.¹¹

Hâtırât'ın metninde bulunan sayfalar 1, 2, 3, 4, 5, 11, 12, 31 Mart ve 1 ve 2 Nisan 1333 tarihlerini taşımaktadır. Metni “Tarihten bir-iki iktibas” (s. 52) serlevhalı ve Vefat Örfi imzalı sayfa takip etmektedir. Kitabın eski harflerle bir defa basıldığı görülmektedir.

3. Kitabın yeni harflerle basılması:

Kitabın Cumhuriyet devrindeki serencamı başlı başına bir merak ve yazı mevzuudur ve çok dikkate değer bir mahiyet arz etmektedir.

A. İsmet Bozdağ'ın ilk neşri:

Kitap yeni harflerle ilk defa Bursa'da Bozdağ Kitapevi sahibi İsmet Bozdağ tarafından (*İkinci Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, 1946, 69 s.) bastırılmıştır. Ancak kendi ifadesine göre kitapevini kapatması üze-

¹⁰ *Utarit*, sy. 19 (12 Haziran 1335).

¹¹ Vedat Örfi (Bengü, 1900-1953) Mehmet Fuat'ın (Bengü, 1926-19 Aralık 2002) babası, Örfipaşazâde Âli Paşa'nın torunu, Mehmet Ali (Bengü, ö. 28 Mayıs 1950) Paşa'nın oğludur. Annesi sadrâzam Halil Rifat Paşa'nın kızı Güzide Hanım'dır. Bilgi için: *Ses Sanatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul, 1970, s. 61-62; Ali Birinci, *Tarih Uğrunda*, İstanbul, 2001, s. 211.

rine kitaplar kağıt hurdacısına verilmiş ve kitabın büyük bir kısmı bu şekilde yok olmuştur.¹²

B. Sabahattin Selek neşri:

Kitabın ikinci neşri tarihçi ve gazeteci Sabahattin Selek tarafından yapılmış ve Selek Yayınevi neşriyatı arasında çıkmıştır. Yeni baskıda da Vedat Örfi'nin metni aynen verilmiş (s. 102-148) ve baş tarafına “İkinci Abdülhamid'in hayatına kısa bir bakış (s. 5-100) kısmı, hâtıratın devamına da daha önce İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda neşrettiği “Abdülhamid-i Sâni'nin Notları” (s. 150-168) ve “Hâtıralarla ilgili önemli meseleler hakkında açıklamalar” (s. 170-199) gibi bölümler eklenmiştir.

C. Osman Yüksel Serdengeçti neşri:

Hâtırat, Sabahattin Selek'in neşrinden dört sene sonra Osman Yüksel Serdengeçti'nin sahibi olduğu Serdengeçti neşriyatı (Nu. 41) arasında *Abdülhamid Anlatıyor* (Ankara, 1964, 48 s.) ismiyle, herhangi bir ilâvede bulunulmaksızın, bir kere daha basılmıştır.

D. İsmet Bozdağ'ın ikinci neşri:

Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri meselesinde dikkate değer ve heyecanlı son sayfa 1975 senesinde, rivayete göre hâtıratın tam metninin Almanya'da Leipzig'de İsmet Bozdağ tarafından bulunması ve önce *Tercüman*'da tefrika, sonra aynı gazeteye bağlı Kervan Yayınları arasında kitap hâlinde basılmasıyla açıldı ve günümüze kadar da açık kaldı.

İsmet Bozdağ, kitapta¹³ “Abdülhamid'in hâtıra defteri peşinde 30

12 Kitabın basılması hikâyesi için: İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri*, İstanbul, 2002, s. 170. Bozdağ'ın kitabın bulunuşuna dair hikâyesi 1946 baskısında (s. 5) çok farklıdır. Buna göre “Bir gün sarayla yakından ilgili bir ailenin kitap odası düzenleniyordu. Meşin ciltli kalın tarihler, el yazması, altın süslü dîvanlar arasından bir defter ortaya çıktı. Kapağı kopmuştu. Sayfaları dağılmıştı. Birçok yerleri, belki yağmurda kaldığı, belki de herhangi bir sebeple üstüne su döküldüğü için buruş buruş olmuş ve yazıları da okunmaz hale gelmişti. Bir karalama defteri sandılar ve bir köşeye attılar. İsmi vermek istemeyen bir genç, bu defteri buldu, merak etti ve bir arkadaşına gösterdi. Abdülhamid'in hatıraları bu sûretle elimize geçmiş bulunuyor.”

13 *Hâtırat* ilk defa Ocak 1975'te, tefrikanın yarattığı sıcak alâkayı kaçırmamak isteyen bir çabuklukla basıldı. Sonraki baskılarda sene ve baskı sayısı belirtilmemiştir. Daha sonra Pınar Yayınları tarafından on üç baskısı yapıldı. ✍

yıl” serlevhalı bölümünde (s. 177-194) hâtırat ile olan münasebetinin bir tarihçesini vermektedir.¹⁴ “1944 yılının bir sonbaharıydı” diye başladığı hikâyesini Muallim Naci’nin “Bir hakikat kalmasın âlemde Allahım nihân” mısrayla¹⁵ bitiren Bozdağ’ın hikâyesi gerçekten de zevkle ve merakla okunan bir yazıdır. Orta yaşlı bir kadından Bozdağ Kitapevi sahibi olan İsmet Bozdağ üç küfe dolusu kitap satın alır. Kitaplar ünlü askerî tarihçi Osman Senaî’den (Erdemgil) kalmıştır ve önce dostları tarafından paylaşılmıştır. Geriye çoğu ciltsiz ve parçalanmış kitaplar ve risâleler kalmıştır. Bir kısmını satar, gerisini çöpe atmaya karar vermişken son bir defa karıştırır ve “üst kabı kopmuş ama formları dağılmamış, içinde eski harflerle birtakım yazılar” bulunan bir defter eline geçer. Yıpranmış sayfaları karıştırmağa başlar; Sait ve Kâmil Paşalardan bahsedildiğini görür, Mithat Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi ünlü kişilerle yapılan konuşmalara rastlar. Defterin ilk sayfasında kurşun kalemle yazılmış silik satırları okumak suretiyle aydınlığa çıkar ve defterin, Sultan Abdülhamid-i Sâni’nin Beylerbeyi sarayında mahlû iken dest-i mübareki ile tahrir etmiş olduğu hâtıratı olduğu ve beş sene sonra basılmak üzere Leipzig’e gönderdiği defterin en mühim bâzı bahsin istinsahı suretiyle meydana getirilmiş olduğuna dair kaydı okur.

Bundan sonra defteri bir solukta okuyup bitirir ve o güne kadar bildikleri alt-üst olur. Her şeyi yüzüstü bırakıp tarih bilgisine güvendiği dostu Hulusi Köymen’e koşar, dostu da her sayfada heyecanlanır ve sigara üstüne sigara yakar. Daha sonra Bursa’daki tarihçilerden Nâzım Yücelt, Şeref ve Memduh (Turgut Koyunluoğlu) beylerle defter bir kere daha okunur ve bu arada Şeref Bey defterin *Utari’*te tefrika edildiği haberini verir. Diğer taraftan Nâzım Bey de İbnülemin’in Yıldız evraki arasında bulduğu notları neşrettiğinden bahsettikten sonra şüphesi kalmaz ve kitabı bastırır. Kitap cilde verildiği sırada kitabevini kapatmak zorunda kalır. Kitaptan onbeş-yirmi nüsha eşe dosta dağıtır ve gerisi kesekağıtlara verilir. İsmet Bozdağ da kendisindeki son nüshayı, hâtıratı yeni harflerle ikinci defa basan dostu Sabahattin Selekt’e verir. Bu arada bazı tarihçiler “Böyle bir defterin aslı-faşlı yoktur. Mûta-

Bu baskının künyesi şöyledir: *Sultan Abdülhamid’in Hâtıra Defteri*, İstanbul, 2002, 240 s. Kervan Yayınları’nın ilk baskısı *Abdülhamid’in Hâtıra Defteri* (Ocak 1975, 245+17 s.) adını taşımaktadır.

14 Bu yazıda atıflarımız *Hâtırat*’ın Ocak 1975, yani birinci baskısına yapılmıştır. Kitap kısaca *Hâtırat* şeklinde de zikredilmiştir.

15 Bu mısraın Bozdağ neşri yanlıştır ve şöyledir: “Kalmasın âlemde Allahım hiçbir hakikat nihân”.

rekede biri uydurup yazmış olacak” gibi “dayanaksız” sözlerle kendisini aramaktan soğuturlar.

Hâtırat meselesine 1961’de Ahmet Emin Yalman da karışır. Çıkarılmayı düşündüğü gazetesi için “büyük olay” vasfında bir yazı dizisi için kendisine Bozdağ tarafından hâtırat hatırlatılır. Sultan Abdülhamit Han’ın kızları kendisine ‘böyle bir hâtıranın babaları tarafından yazıldığını’ bilmediklerini ifade etmişlerdir. Ancak böyle bir hâtırat varsa bunun ancak Leipzig’deki Kolze kitabevine gönderilmiş olabileceği ihtimalini de ilâve eder ve mesele kitabevinin 1923’te kapandığının ve sahiplerinin de bulunamadığının öğrenilmesiyle kapanır.

Bozdağ hâtırat meselesini son defa *Tercüman* sahibi Kemal İlicak (Nisan 1973) ile konuşur. “Çok önemli bir vesika, niçin ilgilenmiyorsunuz?” sözüne muhatap olur. İşin nakit tarafı gazeteden karşılanacaktır. Bozdağ’a göre “iki büyük savaş geçirmiş bir ülkede 55 yıl önce gönderilmiş bir defteri, kapanmış ve izi tozu bilinmeyen bir yayınevinden aramak akıl kârı değildi. Ama hem araştırmacı olmak, hem buna hayır demek de mümkün olamazdı.” Kolze sahibinin vârisleri, gazetenin Almanya’daki temsilciliği tarafından aranır ve 1974 Eylül ortasında Kemal İlicak’tan haber gelir, Kolze bulunmuştur.

Almanya yolculuğunda Bozdağ’ı *Tercüman* ailesinden Çetin Süer Frankfurt’ta karşılar ve ertesi gün Leipzig’e götürür. Herr Kolze’nin müze havasındaki evine kabul edilirler. Önce yayınevini bastığı Türkçe-Almanca lügati soran Bozdağ bunu bulamayacağı cevabıyla karşılaşınca lügati aramadığını söyler. Yetmiş sekiz yaşındaki Kolze piposunu ağzından çeker ve hayretle yüzüne bakar, iyice işkillenir, alt dudağı titreyerek ve korkuyla ne istediklerini sorar. “Abdülhamid’in hâtıra defterini” cevabını veren Bozdağ, kim olduğunu soran Kolze’ye kendisini “araştırmacı yakın tarih yazarı” olarak tanıtır.

Uzun bir sohbetten sonra Herr Kolze, kendisine babasından kalan “dört yanından hâlâ rengi solmamış bir mavi kurdela ile bağlı” defteri Bozdağ’a uzatır ve “Buyrun, aradığınız emanetlerdir” der. “Borcumuz?” diye sorar ve “Borcunuz mu?... Evet, borcunuz, namuslu olmak” cevabını alır. Kendi ifadesine göre Herr Kolze’nin eline sarılıp öper ve bu insanlık tablosu karşısından bir çocuk gibi ağlamaktan kendini alamaz ve birer konyak daha içerler.

Kolze gerçek isim değildir, gerçek adı hâtıraların aslı ile birlikte saklanmaktadır, çünkü dünyanın en iyi insanlarından biri olan Kolze’ye böyle söz vermiştir.

Bozdağ, *Tercüman*’daki tefrikayı takiben Ocak 1975’te kitap halinde bastırıldığı metne ayrıca iktibas ettiği başka metinleri ve *Hâtırat*’tan da on bir sayfanın tıpkı basımını eklemiştir.

4. Hâtırat hakkındaki şüphelerin hikâyesi

Abdülhamid'in Hâtıra Defteri ilk andan itibaren büyük bir alâka görmüş, önce Kervan, daha sonra da Pınar Yayınları tarafından defalarca ve miktarı bilinmeyen bir şekilde basılmıştır. Diğer taraftan daha tefrika hâlinde basılırken sıhhati hakkında şüpheler başlamış ve zamanımıza kadar devam etmiştir.

A. Hareket Yayınları'nın şüphesi

Hâtırat'ın tefrikası sırasında Hareket Yayınları da Ali Vehbi'nin Fransızca kitabının (*Pensées et Souvenirs de l'Ex-Sultan Abdul-Hamid*, Neuchâtel, 1913, 225 s.) tercümesi baskıdaydı. Bunun için yazılan imzasız takdimde *Tercüman*'daki tefrikada defterden örnek sayfalar verilmediği için şüphe izhar edilmekte ve Ali Vehbi'nin kitabının gerçek hâtırat olduğuna dikkat çekilmektedir.¹⁶

B. Alâeddin Yalçinkaya'nın şüpheleri

Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992) vesilesiyle *Hâtıra Defteri* bir kere daha sohbet mevzuu olmuş ve bunun üzerine Alâeddin Yalçinkaya tarafından uzun bir yazıda *Hâtırat*'ın eski yazı tefrikası ve kitap halindeki neşri ile İbnülemin tarafından bastırılan notlar hakkında bilgi verilmiştir. Bu arada “İbnülemin'in, beş-altı sene önce mükerreren yayınlanan kısmı tekrar yayınlamaya lüzum görmemesi veya Vedat Örfî tarafından yayınlanan kısımlardan bahsetmeye tenezzül etmemesi şeklinde” yorum yapılmıştır. Başka bir yorumu da “baskı veya talimatlar” neticesinde *Utariî*'teki tefrikanın 17. sayıda kesilmiş olabileceği yolundadır.

Netice olarak Yalçinkaya *Abdülhamid'in Hâtıra Defteri*'ne Abdülhamid'in elyazısı niyetiyle eklenen eski harfli yazıların uydurma olduğunu, daha önce elde bulunan defterin sonradan kaybedilmiş olmasının ve bir fotokopisinin bile elde bulunmamasının metnin güvenilirliğini ortadan kaldırdığını, *Utariî*'teki tefrikanın ve buradan naklen 1922'de basılan metne ciddi bir itiraz olmadığını ve kısaca bu metnin

16 Ali Vehbi'nin kitabı H. Salih Can tarafından tercüme edildi. İmzasız olan “Sunuş” (s. 9-62) Dursun Özer tarafından yazıldı. Aralık 1974'te basılan bu kitabın (*Siyasî Hâtıratım*, İstanbul, 1984, 224 s.) 1984 baskısına atıfta bulunulmuştur. Bu kitap İsmail Hami Danişmend tarafından da tercüme ve *Çakmak*'ta (1956) tefrika edildi.

“güvenilir” olduğunun, zikrettiği kaynaklara dayanarak ortaya çıktığını ifade etmektedir.¹⁷

Bozdağ bu yazıya karşı kısa bir cevap yazarak defteri yeni harflere döktüğünü ve bazı kelimeleri sadeleştirdiğini ve yayınlanması için bu metni *Tercüman*'a verdiğini ve iki savaş geçirmiş bir ülkede saklandığı için çok hırpalanmış defteri de Kemal Ilıcak'a teslim ettiğini bildirmektedir. Yine rivayetine göre defterin eski harfli bir sûretini saklamak isteyen Ilıcak onu emekli albay Yavuz Senemoğlu'na vermiş ve ücrette anlaşamadıkları için Senemoğlu istinsah ettiği son birkaç sayfayı ve defterin aslını iade etmemiştir. Bu arada tefrikaya da istinsah edilmiş sayfalardan örnek konmuştu. Daha sonra bunlardan on bir sayfa kitaba da eklenmişti.

Yine Bozdağ'a göre Sultan Abdülhamid'in hâtıralarını yazan Esvabçıbaşı İsmet Bey ile Yavuz Senemoğlu'nun “hat kaligrafisi” birbirine çok benzemektedir. “Hâtıraların gerçek mi, uydurma mı olduğunu tartışmaya bile gerek görmemektedir.” Çünkü “hâtıraların büyük bir bölümü Sultan Abdülhamid'in ölümünün hemen ardından sayılacak bir tarihte hem *Utarit* dergisinde, hem Risâlede yayınlanmış ve hiç tepki almamıştır.” Kendi elde ettiği metinde de bu bölümlerin aynen bulunduğu işaret eden Bozdağ, Yavuz Senemoğlu'nun “gazetenin sahibi ile kafa kafaya verdik, yazdığım yazıları bu Sultan Abdülhamid'indir diye yutturduk” yolundaki sözüne değinmek bile istemediğini ifade etmektedir.

Bozdağ'a bir kere daha cevap yazan Yalçinkaya, Yavuz Senemoğlu'nun defteri hiç görmediğini, kendisine verilen yeni ifadeli ve Latin harfli bir metni eski harflerle yazdığını tekrarlamıştır.¹⁸

Alâeddin Yalçinkaya, *Hâtıra Defteri*'nin sadeleştirilmiş; Abdülhamid-i Sâni'nin Notlarının aslı metnini kitap halinde bastırırken “Hâtırat mevzuunda sonsöz” (s. 33-34) serlevhali yazısına Kadir Mısıroğlu'nun *Hâtırat* metninin İbrahim Hakkı Konyalı'dan duyduğuna göre Süleyman Nazif tarafından yazıldığına dair mektubunu eklemiştir (s. 33). Buna göre bizzat Süleyman Nazif, İttihatçılara çok kızdığı için bu hâtıratı Sultan Abdülhamid'in dilinden kaleme alıp neşretmiştir. Netice olarak Yalçinkaya “Abdülhamid'in hâtırat yazdığı veya yazdırıldığının ortaya çıktığını; bazı saptırma veya ilavelerin bu hakikati deği-

17 Alâeddin Yalçinkaya'nın önce *Tarih ve Toplum*'da (sayı. 105, Eylül 1992, s. 57-62) basılan yazısı için: *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Notları*, İstanbul, 1996, s. 9-28.

18 İsmet Bozdağ'ın önce *Tarih ve Toplum*'da (sayı. 108, Aralık 1992, s. 2) neşredilen kısa yazısı için: A. Yalçinkaya, *a.g.e.*, s. 29-30.

tiremeyeceği sonucuna” ulaşmaktadır (s. 34). Kitabında (s. 35-38) “Muhterem İsmet Bozdağ’a açık mektup” yazan Yalçınkaya, “gerek kendisinin bir vicdanî baskıdan kurtulması, gerekse tarihî ve ilmî konularda yapmış olduğu hizmetlerini zirveye çıkarması için bu konuyu bütün ayrıntılarıyla kamuoyuna duyurmasını hararetle” beklemektedir.

Diğer taraftan yine yazdığına göre Yalçınkaya böyle bir açıklamanın zorluğunu ve sıkıntısını takdir de etmektedir. Ancak gerçeklerden yana bir adım atınca işler çok kolaylaşacak ve hafifleyecektir. Hâtıratın bilinenlerinin dışında kalan kısımlarının hangi kaynaklara dayandığı açıklanmalıdır. Bu yapıldığı takdirde kitabın sonraki baskıları kitabın sonraki baskıları çok daha büyük bir alâka toplayacak, gerçeklere olan saygı istikametindeki tavır günün konusu olacak ve tabii toplumumuzun takdirini kazanacaktır. “Muhterem İsmet Bozdağ beyefendi de millî kültüre, tarihe ve ilme karşı görevini yapmanın onuru ve huzuru içerisinde ömrünün kalan kısmını tamamlayacaktır.”

C. Yavuz Selim Karakışla’nın Görüşleri:

Sultan Abdülhamid’in Hâtıra Defteri’nin tamamının uydurma olduğu ilk defa Yavuz Selim Karakışla tarafından, ancak hiçbir delil gösterilmeksizin, bir kanaat olarak ifade edilmiştir. Hâtıratı tefrika ve kitap halinde neşreden Vedat Örfi’nin tartışmaya açık edebî itibarını ve “para için her şeyi yapabilir” şahsiyetini ve tefrikanın kopukluğunun ve “arkası yarın” intibai vermesini delil olarak göstermiştir.

Karakışla kısaca ilk metnin Vedat Örfi, daha sonra eklenen kısımlarının İsmet Bozdağ tarafından kaleme alındığını, dolayısıyla bu ikinci kısma “Abdülhamid’in ağzından yazılmış bir II. Abdülhamid araştırması” gözüyle bakmanın tarihçilik açısından çok daha güvenli bir bakış olacağını yazmaktadır. Bu arada Bozdağ’ın iki mühim kaynağının Ayşe Osmanoğlu’nun hâtıratı *Babam Sultan Abdülhamid* (Güven Yayınevi, İstanbul 1960, 262 s.) ile Ziya Şakir’in *Sultan Hamid’in Son Günleri* (M. Fuad Gücüyener, İstanbul 1943, 277 s.) isimli kitabı olduğuna dikkati çekmektedir. Bunu takiben “Sultan II. Abdülhamid’in güvenilirliğini çoktan herkese kabul ettirmiş olan muhtıra tarzında hâtıratı da var” diyerek bunların en önemlisinin Ali Vehbi Bey’in Türkçe’ye *Siyasî Hâtıratım* başlığıyla çevrilen kitabı olduğu hükmüne varmıştır. Karakışla bu yazısına İbnülemin’in neşrettiği notların takdimini eklemiştir.¹⁹

19 “Sultan Hamid’in Sahte Hatıratı”, *Toplumsal Tarih*, sayı. 95 (Kasım 2001), s. 29-34. Karakışla’nın bu yazısı “Arşivden bir belge” tefrikasının 32. bölümüdür.

D. Engin Deniz Akarlı'nın Görüşü:

XIX. asır Osmanlı tarihi hakkındaki araştırmalarıyla dikkati çeken Engin Deniz Akarlı, herhangi bir araştırma yapmamış olmasına rağmen, sezgilerine dayanarak “İsmet Bozdağ'ın önce *Tercüman* gazetesinde tefrika edip sonra da *Abdülhamid'in Hâtıra Defteri* (İstanbul 1975) adı altında yayımladığı anıların gerçekten Padişaha ait olduğunu hiç sanmıyorum” şeklinde kanaatini ifade etmektedir.²⁰

E. Kemal Karpat'ın Görüşleri:

Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri meselesinde görüşlerini ifade eden en son ilim adamı tarihçi Kemal Karpat, meselenin halline katkıda bulunmak bir tarafa, biraz daha karıştırmıştır. Karpat'ın hâtırat meselesi hakkında yazdıklarının ihtiva ettiği yanlışlar şöylece sıralanabilir:

- a. Ali Vehbi'nin Fransızca kitabı, Karpat tarafından yazıldığı gibi, İsmet Bozdağ tarafından tercüme edilmemiştir. Hareket (sonra Dergâh) yayınları tarafından basılan bu kitabın mütercimi H. Salih Can'dır. Bu kitabın ilk mütercimi ise İsmail Hami Danişmend'dir ve *Çakmak* mecmuasında tefrika edilen tercüme kitap hâlinde basılmamıştır.
- b. Karpat, Bozdağ'ın Leipzig (Kolze Yayınevi) hikâyesine tamamen ve şüphesiz inanmaktadır.
- c. Karpat, Leipzig hikâyesine inanmayanlar olduğunu (A. Yalçınkaya gibi) ama “anıların otantikliğine itiraz edemediklerini” ifade ve dolayısıyla İsmet Bozdağ neşrinin gerçek olduğunu kabul etmektedir.
- d. Karpat, Fransızca basılan Ali Vehbi neşrinin de İsmet Bozdağ tarafından bulunan defterin tercümesi olduğunu söylüyor ki fâhiş bir yanlıştır.

Kısaca Karpat tarihçiler zümresinden İsmet Bozdağ'a tam destek veren ve hâtıratın sıhhatinden şüphe duymayan biricik ilim adamı olarak, yanlışlarının yanı sıra, dikkati çekmektedir.²¹

20 “II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı”, *Osmanlı*, Ankara, 1999, c. II, s. 264 dn.

21 *İslâm'ın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul, 2004, s. 288-289, dn. 2-3.

F. M. Metin Hülagü'nün Görüşleri:

Sultan Abdülhamid Han'ın hususî tabibi Dr. Atif Hüseyin'in²² günlüğünü neşreden M. Metin Hülagü de *Hâtırat* meselesine temas etmiş; Sultan'ın sürgün günlerinde “bıçak sırtında yaşar bir durumda iken hâtıra yazmayacağı ve yazdırmayacağı” yorumunu yaptıktan sonra kat'î hükmü günlüğü okuyacak olanlara bırakmıştır. Ancak bu arada *Hâtırat* ile günlüğün “aynılık veya benzerlik” arz etmediğine dikkati çekmiştir ki bu doğru bir tespittir.²³

Bu meselede sorulması gereken temel sualler vardır: Gerçekten tarihçiler *Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri* meselesinde çok mu çaresizdirler, bir hâl çaresi olabilecek cevabın parçaları kayıtlara aksetmemiş midir? Bir tarihî hadisenin akislerinin şu veya bu derecede iz veya yankı bırakmaması mümkün müdür? Bu suallerin cevabını araştırmak ortaya dikkate değer bilgiler çıkarabilir.

5. Hâtıratın gerçek yazarı hakkındaki bilgilerin tarihçesi:

Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri'nin gerçek yazarının tespiti hususunda tarihçilerin bir imkânsızlık içinde bulunmadığına ilk anda işaret etmek gerekiyor. En azından 1940 senesinden itibaren bu mevzuda meseleyi halledecek bilgilerin ortaya çıktığı görülmektedir.

22 Dr. Atif Hüseyin, 1869'da dünyaya geldi. 1892'de girdiği Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyye'den 6 Ekim 1896'da tabip yüzbaşı olarak mezun oldu naklolundu. 25 Ağustos 1898'de ameliyat dersini ikmâl ettiğinden Selanik Hastahanesi'nde emrâz-ı üzniye ve nez'iyeye ve hançeriye dersine ve seririyyâta devam ederek ihtisasını (kulak-burun-boğaz) tamamladı. 27 Nisan 1909-10 Şubat 1918 devresinde, pek az müddet hariç, Sultan II. Abdülhamid'in hususî tabibliğinde bulundu. 1 Mayıs 1924 tarihinde İstanbul'da irtihâl etti. (MSB Arşivi, Dosya no: 1312-11). Bu arşivden Murat Babuçoğlu ve Musa Türker beylere müteşekkirim. Ölüm tarihini Nüfus İşleri Genel Müdürü Cengiz Aydoğdu dostumun yardımıyla öğrenebildim. Mezuniyet senesi için bkz. Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi*, (haz. Aykut Kazancıgil), İstanbul, 1991, c. II, s. 65; soyadı için bkz. Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastahaneleri*, İstanbul, 1981, c. III-II Kitap, s. 363. Dr. Atif Hüseyin ve eseri hakkındaki yazımız *Tuncer Baykara Armağanı*'nda basılmaktadır.

23 M. Metin Hülagü, *Sultan Abdülhamid'in Sürgün Günleri-Hususi Doktoru Atif Hüseyin Beyin Hatıratı*, İstanbul, 2003, s. 12-13. M.M. Hülagü'nün yazdığı gibi Atif Hüseyin'in bu eseri bir hâtırat olmayıp bir muhtıra veya günlüktür. Diğer taraftan bu rûznâme daha önce kısm-ı azamı itibarıyla Ziya Şakir tarafından neşredilmiştir: *Sultan Hamid'in Son Günleri*, İstanbul, 1943, 277 s. Muallim Fuat Gücüyener'in Tarihî Eserler Serisi: 14.

A. İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın yazdıkları:

Hâtıra Defteri hakkında İbnülemin'in yazdıkları meseleyi kökünden halledecek kadar açık ve ikna edicidir:²⁴

Yıldız evrakını tedkike memur olduğum esnada -evvelce arayıcılar tarafından karmakarışık olan- sandıklar dolusu kağıtlar arasında Sultan Abdülhamid merhumun -her ne maksada mebnî ise- söyleyip yazdığı bazı muhtıraların dağınık müsveddelerine tesadüfle istinsah etmiş ve bir kısmını -hâşiyelerle- *Türk Tarih Encümeni Mecmuası'na* dercetmiştim.

Merhumun hâtırası olmadığı ve hâtıra yazmak hatırından geçmediği hâlde Süleyman Nazif, tarihle oynarcasına ve -hassa-i temyizden mahrum oldukları için- her şeye, hâttâ kendi malumatlarına inanan birtakım sade diller ve cahillerle eğlenircesine merhumun hâtıratı olmak üzere bir risâle yazıp tab' ettirmişti. İleride tarihi ve erbab-ı tarihi tağlît edecek olan bu yolsuz hareketinden dolayı kendini tevbih etmiştim.

Bu risâlenin düzme olduğunu bilmünâsebe bildirdiğimden dolayı -bilmediğini bilmeyen bir bilgiç -*el-câhilü cesûrun*- meâline muvâfik olarak- bir gazetede beni techîle cür'et ve risâle, Abdülhamid'in olduğunu iddiada ısrar ile -*ârun lenâ en neûde*- meseline tebaiyet etmişti.

Bu meseleyi bir dipnot izahıyla anlatan İbnülemin bir daha, herhangî bir vesile ile de olsa bu mevzuya temas ihtiyacı duymamıştır. Mesele "Sultan Abdülhamid'e Dair"²⁵ yazdıklarında da bu hususa dair tek bir cümle bile yazmamıştır.

B. Süleyman Kâni İrtem'in şüpheleri:

I. ve II. Meşrûtiyet hakkında yazdığı bir tefrikada *Hâtırat*'tan bir iktibasta bulunan S.K. İrtem metnin "Abdülhamid'in bilinen ifade tarzına ve yazısına benzemediğini" ifade etmekten kendisini alamamıştır. Bunun üzerine kendisine MN rumuzuyla mektup gönderen bir okuyucu meseleyi bir kere daha İbnülemin'i teyid eder şekilde anlatmıştır:²⁶

Vedat Örfi Bey'in Sultan Abdülhamid'in hâtıratı olarak neşrettiği eser dahi vaktiyle edebî *Utariid* mecmuasında tefrika olarak intişar etmişti.

Bu hâtıratın Süleyman Nazif Bey tarafından bâziçe-i kalem nevinden

24 *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1940, s. 341, dn. 2.

25 İbnülemin, *a.g.e.*, s. 1264-1306.

26 *Birinci Meşrûtiyet ve Sultan Abdülhamid*, İstanbul, 2004, s. 18-19.

ve İttihad ve Terakkî'ye rağmen Sultan Hamid'i müdafaaten yazıldığı Süleyman Nazif Bey'in üslûbuna ve mizâcına vâkif olanlara malumdur. Süleyman Nazif Bey'le aramızda hususiyet var idi; kendisini pek severdim. 1339 (1923) evâsıtında Manastır'dan avdetimde bu eser hakkında mülâhazamı kendisine söylemiştim; pek çok gülmüştü ve nîm (yarı) itirafta da bulunmuştu. Bu hâtırat dikkatlice okunursa Nazif'in tahrîr tarzı ve kendisine has tabirleri derhal görülür. Süleyman Nazif Bey o zamanlar *Utariid* mecmuasına muâvenet-i kalemiyede bulunur, şiirler yazardı.

C. Mehmet Zeki Pakalın'ın yazdıkları:

Hâtırat meselesinde üçüncü bir şahıs olarak tarihçi Mehmet Zeki Pakalın da kâfi bir açıklıkla metnin yazarı olarak Süleyman Nazif'i zikretmekte ve buna işaretle aynı zamanda onu bir mehaz olarak yeri geldikçe kullanmaktadır.

M.Z. Pakalın'ın *Hâtırat* hakkında, muhtelif vesilelerle yazdıkları şöyle sıralanabilir:²⁷

Abdülhamid'in hal'inden ölümüne kadar hususî doktorluğunu yapan Atif Bey'in muhtelif münasebetlerle temas neticesi olarak aldığı notlar üzerine yazılmış olan *Hâtırat-ı Abdülhamid-i Sâni* adlı eserde...

Değerli edip Süleyman Nazif Bey tarafından yazılmış ve imzasız olarak neşredilmiş olan *Hâtırat-ı Sultan Abdülhamid-i Sâni* adlı eserde...

Hal'inden sonra ölümüne kadar hususî doktorluğunu yapan Atif Bey'in Abdülhamid'in ağzından işittiği sözlere ait hatıraları esas ittihaz olunmak sûretiyle Süleyman Nazif Bey tarafından yazılıp imzasız olarak neşredilen *Hâtırat-ı Sultan Hamid-i Sâni* adlı eserde...

Görüldüğü üzere Pakalın da herhangi bir şüphe ızhâr etmeksizin *Hâtırat*'ın Süleyman Nazif'in²⁸ kaleminden çıktığını ifade ettikten başka mehazı olarak da Dr. Atif Hüseyin tarafından Sultan Abdülhamid'in dokuz senelik hususî tabibliği zamanında tutulmuş günlük notları göstermektedir. Hemen ifade edelim ki, Pakalın'ın bu son tespiti bir tahmindir ve doğru değildir.

27 *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, İstanbul, 1942, c. II, s. 189; 1944, c. IV, s. 367; 1948, c. V, s. 84, 595.

28 Süleyman Nazif hakkındaki bir doktora tezi (Şuayb Karakaş, Ankara, 1988, 338 s. Kültür Bakanlığı yayını) bu meselede tek cümle bile söylememektedir.

D. İbrahim Hakkı Konyalı rivayeti:

Tarihçi İ. Hakkı Konyalı'nın, Kadir Mısıroğlu kanalıyla gelen ve Yalçinkaya tarafından basılan ve yine *Hâtırat* yazarı olarak Süleyman Nazif'i gösteren rivayeti de önceki tespitleri desteklemektedir.²⁹

Netice itibariyle Sultan Abdülhamit Hân'a atfen gerek *Utariû*'de tefrika edilen ve gerekse 1922'de eski harflerle basılan *Hâtırat*'ın Süleyman Nazif'in kaleminden çıktığı gerçeği tarihî kayıtlarda gereği kadar ifadesini bulmuştur ve bu hususta herhangi bir şüphe izhârına da gerek yoktur.

Her şeyden önce *Hâtırat*'ın sâde lisanı ve edibâne üslûbu metnin usta bir kalemden çıktığını göstermektedir ve bu gerçek bile hükmümüz için kâfi bir delildir. Diğer taraftan *Hâtırat*'taki ince teferruatı yazabilecek şahsiyetler arasında ve belki de başında devri çok iyi tanıyan Süleyman Nazif gelmektedir.³⁰ Süleyman Nazif'in eserlerinde *Hâtırat*'la büyük benzerlikler gösteren bilgiler, hâtta cümleler ve üslûp aynıdır.³¹

6- *Hâtırat*'ın İsmet Bozdağ Neşri:

Hâtırat'ın ilk ve asıl metninin Süleyman Nazif tarafından yazıldığı tespit edildikten sonra İsmet Bozdağ tarafından bulunan nüshanın sıhhatini araştırmak ve tartışmak gerekir mi suali akla gelmektedir. *Mecelle*'nin "Asıl sâkit oldukça fer'î dahi sâkit olur" (Madde 50) düstûru ile bu meseleye hâtıme çekmek de mümkündür. Buna rağmen Bozdağ tarafından *Hâtırat*'a eklenen sayfalardan (6, 7, 9, 10, 14, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 28 Mart; 3, 4, 5, 7, 8, 10, 11 Nisan) yapılacak iktibasların lisanı ve lügatçesi, meseleyi biraz daha vuzuha ve misale kavuşturabilir ve şüphe kalmışsa büsbütün izale edebilir.³²

29 A. Yalçinkaya, *a.g.e.*, s. 33.

30 Süleyman Nazif'in kitapları ve bilhassa *Yıkılan Müessesese* (İstanbul, 1927, 39 s.) isimli eseri bu hükmün delilidir. Ayrıca bkz. Abdülhak Şinasi Hisar, *Geçmiş Zaman Edipleri*, İstanbul, 2005, s. 213.

31 "31 Mart Vak'asını Abdülhamid ihdâs etmemişti. Hatta ayağına gelmiş olan bu fırsattan istifade etmeye kalkışmadı. 31 Mart isyanını Kâmilpaşazâde Sait Paşa ika' etmişti. Başlıca vesâiti Avlonyalı İsmail Kemal ile diğer birkaç şahıs idi. Bunlar birkaç Arnavut silah-endâz askeri idlâl ederek, o bâdireyi kopardılar" (S. Nazif, *Yıkılan Müessesese*, İstanbul, 1927, s. 8).

"Kamil Paşa'nın mahdumu Sait Paşa bu esnada en çok çalışıyordu. İsmail Kemal Bey'le diğer mahkumlar da Sait Paşa ile beraber idiler." (*Hâtırat*, 1338-1340 s. 40; 1960 s. 136).

32 Bu iktibaslar için bkz. *Hâtırat*-1975, s. 255; 2002, s. 236; 1975, s. 256; 2002, s. 235; 1975, s. 257; 2002, s. 234.

Bu Ermenileri tahrik edenler hususiyetle Sasun bölgesinde devam ettiriyorlardı. Bu Ermeni-Müslüman kavgasını nihayetlendirmek için Müşir Zeki Paşa kumandasındaki orduyu bu sahaya sevk edip isyanı bastırdım. Bütün devletlerin sefirleri birbiri arkasından saraya koştular. Zavalı Ermenilerin kılıçtan geçirildiğini, bunun zulüm olduğunu beyan ediyorlardı. Hele İngiliz sefiri hemen bir tahkikat heyetinin kurulmasını istiyor ve buna riyaset etmek için de bir İngiliz ataşemiliterinin mahall-i vak'aya gönderileceğini bildiriyordu. Bütün elçilere daha sert bir lisan ile İngiliz sefirine bunun bir dahili asayiş meselesi olduğunu, ordunun buralardaki eşkıyaları temizlediğini söyledim.

Kırk yıldır devletlerin birbirleriyle kapışmasını bekledim. Bütün ümidim o idi ve Osmanlının taliini buna merbût görüyordum. O beklediğim gün geldi. Fakat heyhât ki ben tahttan uzaklaştırılmış, ülkemi idare edenler de akıl ve basiretten uzaklaşmışlardı.

Bir gün Londra sefiri Müsürüs Paşa'dan sadrazam ve serasker Hüseyin Avni Paşa'nın İngilizlerden para aldığını öğrendim. Padişah nâmına devleti idare eden bir sadrazam kendi devletine ihanet ediyor ise istihbaratı da elbette ki kendi menfaatine uygun geldiği şekilde saraya bildirir.

Cedd-i azizim Sultan Selim Han 'ecanibin elleri ciğerlerimin üzerinde geziniyor. Aman biz de ecnebî devletlere sefir gönderelim ve onların yaptıklarını bir an evvel öğrenmeye çalışalım' diye feryad etmişti. Ben bu yabancı elleri ciğerlerimin içinde hissediyordum.

Hâtıratı Bozdağ tarafından eklenen sayfaların kaynağını araştırmanın bir gereği bulunmamaktadır. Ancak meselâ Ayşe Osmanoğlu'nun hâtıralarından aynen alınmış satırlar ihtiva ettiğini de, yeri gelmişken, belirtmek gerekir.³³ Kezâ yine II. Sultan Abdülhamid'in lisanından yazdığı satırlar ile Namık Kemal'e "reisü'l-fesat" diyen Sultan'ın düşünceleri arasında tam bir tezat olduğuna da bu vesile ile işaret edilmelidir.³⁴ Dr. Atif Hüseyin'in günlüğü bu düşünce dünyasının en mühim ve rakipsiz bir anahtarı ve pusulası gibidir.

Bu mesele hakkında varılar neticeler şöyle sıralanabilir:

1. Sultan II. Abdülhamid'e atfedilen Hâtırat'ın *Utari'*deki tefrikası ve kitap halinde basılmış nüshası Süleyman Nazif'in kalemin-

33 Mustafa Kemal'in Âbid Efendi'ye ceylan yavrusu hediye etmesi aynen Ayşe Osmanoğlu'ndan (*Babam Abdülhamid*, s. 211) aktarılmıştır. Bkz. *Hâtırat*-1975, s. 169; 2002, s. 158-159.

34 *Hâtırat*-1975, s. 45-46; 2002, s. 47.

den çıkmıştır. Fevrî ve asabî tabiatlı Süleyman Nazif daha önce ve sonra da bu hususiyetinin delili sayılabilecek metinler kaleme almıştır.³⁵

2. Tefrika kitap hâlinde basılırken takdim niyetine eklenen “Birkaç Söz” serlevhalı yazı da, tefrika sırasında on dokuz, kitap basılırken ise yirmi iki yaşında olan Vedat Örfî tarafından yazılmış olmaz. Tam bir siyaset ve idare felsefesi olan yazı da yine Süleyman Nazif’in kaleminden çıkmış olmalıdır.
3. İttihatçılara karşı duyduğu öfkesini bir ölçüde bu tefrikayı yazarak teskin eden Süleyman Nazif, belki biraz da İbnülemin’in ikazı ve tekdîri üzerine tefrikayı, mecmua üç sayı daha çıkmasına rağmen, yarıda kesmiştir. Dolayısıyla ortada aranacak bir *Hâtırat* defterinin varlığı hakkında en ufak bir delil de bulunmamaktadır.
4. Bütün bu tespitlere Süleyman Nazif ile alâkalı olarak ilave edilecek başka bir husus da II. Meşrûtiyet’in, münevver zümresinde ve tabii Süleyman Nazif’te çok büyük bir sükut-u hayale yol açmış bulunduğuudur. Bu sebeple II. Abdülhamid devrinin bu Jöntürk’ü bir zamanlar en çok karşı olduğu Sultan’ın en dikkate değer müdafaanâmesini yazmak mecburiyetini duymuştur.
5. Gerek bu *Hâtırat*’taki ve gerekse Fransızca’dan tercüme edilen *Siyasî Hâtıratım*’daki müdafa tavı ve II. Abdülhamid’in lehindeki düşünce ve üslup bu metinlerin Sultan tarafından yazıldığı veya yazdırıldığı kanaatini veya daha doğrusu inancını doğurmuş ve şüpheleri ortadan kaldırmıştır.
6. Bu tespitlere rağmen hem Süleyman Nazif’in ve hem de Ali Vehbi’nin imzasını taşıyan metinler devre dair tarih araştırmalarında, tarih usûlünün gerekleri yerine getirilerek, birer mehaz olarak kullanılabilir, kullanılmalıdır.
7. Hâtırat’ın İsmet Bozdağ neşrinde eklenen sayfalar tamamen yenedir ve Bozdağ tarafından yazılmıştır. Yani ortada “hâlâ rengi solmamış bir mavi kurdela ile bağlı” bir paket içinden çıkmış ve

35 Süleyman Nazif’in âni bir öfke ve aşırı asabiyet neticesinde yazdığı başka metinler de bulunmaktadır. Kürt Şerif Paşa (1865-1951) için yazdığı *Boş Herif* (Bursa 1910, 10 s., Emrî Matbaası), İskilipli Âtîf Hoca merhumun *Frenk Mukallitliği ve Şapka* (İstanbul 1340, 32 s.) isimli risalesine yazdığı *İmana Tasallut* (İstanbul 1342, 32 s.) isimli reddiyesi bu kâbildendir. Bu risâle Âtîf Hoca’nın idamına vesile olmuştur: Tahiru’l-Mevlevî (Olgun), *Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklal Mahkemeleri*, İstanbul 1991, s. 255-258. Bu bilgiyi üstâdım İsmail Kara’ya borçluyum.

“iki savaş geçirmiş bir ülkede saklandığı için çok hırpalanmış, örselenmiş.., bazı sayfaları dokunmakla yırtılıyordu” denebilecek bir defter hiç olmamıştır. Olması için de maddî, tarihî ve mantıkî bir delil bulunamamıştır.

8. İsmet Bozdağ’ın “*Abdülhamid’in Hâtıra Defteri* peşinde 30 yıl” serlevhası altında anlattığı hikaye Leipzig’e seyahatini ve hâlâ gerçek ismini, her ne sebebe mebnî ise, gizlediği Kolze ile buluşmasını ve defteri bulmasını anlatmaktadır ve gerçekten de zevkle okunmaktadır. Sonunda da bir mısra bulunmaktadır:³⁶

Kalmasın âlemde Allahım hiçbir hakikat nihân

Ancak açıkça ifade etmek gerekirse bu güzel hikâyenin 1974 öncesi belki doğrudur, ancak 1974 senesine ait olan kısmında hiçbir hakikat payı bulunmamaktadır. Bu hikâye Kolze veya Leipzig efsanesi olarak tescil edilmeli; tarihî efsaneler arasında yerini almalı ve Sultan Abdülhamid’in Hâtıra Defteri artık tartışma sahasından çıkarılmalıdır.

36 Muallim Naci’ye ait olan mısram doğrusu şudur: “Bir hakikat kalmasın âlemde Allahım nihân”.